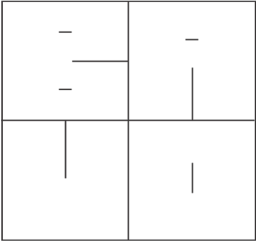

KONTEKSTI KULTURE

STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

BROJ II

An abstract graphic in the bottom right corner consisting of numerous horizontal, wavy lines in varying shades of purple, creating a sense of movement and depth.

DRUŠTVO
ZA
KULTURNI
RAZVOJ
BAUO

KONTEKSTI KULTURE | CONTEXTS of CULTURE
Studije iz humanistike i umjetnosti | Studies in Humanities and Arts

ISSN 3027-4222 | Štampano izdanje | *Printed Edition*
ISSN 3027-4818 | Elektronsko izdanje | *Electronic Edition*

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Development “Bauo”*

Za izdavača | *For the Publisher*

Dušan Medin

Naučna redakcija | *Scientific Editorial Board*

Edidio Ivetić (Italija), Dragana Radojičić (Srbija), Boris Kavur (Slovenija),
Martina Blečić Kavur (Slovenija), Tanja Petrović (Slovenija), Ljiljana Gavrilović (Srbija),
Koraljka Kuzman Slogar (Hrvatska), Amra Sačić Beća (Bosna i Hercegovina),
Nenad Vujadinović (Crna Gora), Edin Jašarović (Crna Gora),
Zrinka Mileusnić (Slovenija), Branko Banović (Srbija)

Redakcija | *Editorial Board*

Stanka Janković Pivljanin | Dušan Medin | Jasmina Bajo | Milica Stanić Radonjić

Urednici | *Editors*

Dušan Medin | Stanka Janković Pivljanin

Objavljeno uz podršku Opštine Budva
Published with the support of the Municipality of Budva

STARI GRAD BUDVA I NJEGOVA GLAVNA (NJEGOŠEVA) ULICA KROZ VJEKOVE

Dušan Medin¹
Univerzitet Donja Gorica
Fakultet za kulturu i turizam
Podgorica, Crna Gora

*Miroslavu Miru Luketiću (1927–2022),
rođenom i odraslom u Njegoševoj ulici*

Sažetak: Svaki grad može se posmatrati kao dinamičan sistem znakova i simbola, nalik tekstu ili čak specifičnom jeziku, koji funkcioniše kao komunikacijski sistem poruka koje generišu različita značenja. Grad tako može postati simbolički prostor u kojem se sprovode kulturne i socijalne intervencije u skladu s određenim društvenopolitičkim tendencijama. Iz te vizure posmatraće se Stari grad Budva i njegova Glavna, sada Njegoševa ulica kroz vrijeme do danas. Riječ je o najpoznatijoj i najfrekventnijoj pješačkoj komunikaciji, najdužoj i najširoj ulici koja spaja dvije ključne tačke grada: glavni ulaz i Velja vrata (Vrata od Grada) sa središnjim trgom (Trg od crkava), prelazeći pokraj Velike pjacete, poznatije po književnom programu koji se tamo odvija („Trg pjesnika“). Kroz više kratkih priča o ovom gradu i glavnoj mu ulici, pokušać se sagledati budvanski grad kao tekst, ključne karakteristike, društvena i kultura povijest, ali i razvoj stare Budve u minulim vjekovima. S obzirom na to da se kroz ovu ulicu prelamala sudbina cijelog grada, čini se da je i u sadašnjem trenutku Njegoševa ulica prava slika i prilika budvanskog Starog grada i svih njegovih atributa.

Ključne riječi: grad, tekst, Budva, Stari grad, Glavna/Njegoševa ulica, Velja vrata, arheološki nalazi, primorska arhitektura, urbana antropologija, hodonimi

¹ dusan.medin@gmail.com.

UVOD

Kao i o svakom gradu na svijetu, tako bi se i o budvanskom Starom gradu moglo pripovijedati nadugo i naširoko. Beskrajno duge mogle bi biti i priče o njegovoj centralnoj ulici – nekada Glavnoj (čiji odonim danas glasi – Njegoševa),² posebno ako ste, poput autora ovog rada, njen redovni posjetilac, šetač i posmatrač, koji često provodi vrijeme u društvu njenih žitelja, upoznavajući je i spolja i iznutra.

Glavna ulica centralna je horizontalna komunikacija Starog grada. Pruža se u pravcu sjeverozapad (glavna gradska vrata) – jugoistok (glavni gradski trg kod katedralne i drugih crkava). Blago je zakrivljena, prateći trasu jugozapadnog gradskog bedema. Dužina joj iznosi oko 135 m, dok širina varira od 2,5 do 7 m, koliko ima nešto širi prostor s unutrašnje strane glavne gradske kapije. Ulicu okružuje ukupno 24 objekta podignuta tokom raznih epoha.³

Faktografija i drugi podaci o ovoj ulici, kao i hronika njenog razvoja i života, ostali su pretežno na nivou usmenih predanja mještana, zabilježeni tek u ponekom zapisu, uglavnom uzgredno, dok su je se istraživači tek sporadično doticali. Dosad joj je u cjelosti posvećen samo kraći tekst memoarskog tipa, naslovljen „Ulicom

moga grada“, koji potpisuje jedan od njenih najistaknutijih žitelja, istoričar, društveni djelatnik, publicista i književnik dr Miroslav Miro Luketić, rođen 1927. godine u porodičnoj kući lociranoj na samom početku ove ulice s desne strane.⁴ Porodica Luketić, čiji je drugi sin, skulptor Stevan Luketić (1925–2002) bio takođe čuveni i nadalesko cijenjeni stvaralac, u ovoj je kući dugo živjela, a njihovi potomci i dalje su njeni vlasnici, koji svjedoče o nepovratnim transformacijama grada i izazovima s kojima se decenijama nosi.

Kako bi se što bolje sagledali konteksti nastanka, funkcionisanja i trajanja grada (a time i njegove glavne komunikacije), neophodno je posegnuti za raznovrsnim metodološkim alatima i pristupima, baziranim kako na istorijskoj i arhivskoj građi, arheološkim nalazima, tako i na rijetkoj stručnoj i naučnoj literaturi koja se ipak uzgredno bavi ovom ulicom u prostoru i vremenu. Proučavani su i vizuelni izvori, poput starijih i novijih fotografija, a nijesu izostale ni konsultacije sa Starogradanima, istraživačima sa strane i drugim poznavaoacima budvanskog grada. Od koristi je bila i metoda koja se temelji na autorovim obilascima i opservacijama ove ulice, kojom hodi od svog najranijeg djetinjstva.⁵

Imajući u vidu kako tematsku, tako i metodu heterogenost, struktura rada obuhvata više kraćih tekstova/priča o različitim segmentima i karakteristikama grada i glavne gradske ulice, poređanih ne nužno prema hronološkom (od starijih ka mlađim slojevima), odnosno prostornom načelu (od početka prema kraju ulice), već unakrsno i asocijativno.

² Pisanje ovog članka inicirala je Maja Đurić, istoričarka umjetnosti i fotografkinja, pa se tekst, stoga, pridružuje njenom digitalnom umjetničkom istraživačkom projektu o ulicama u gradovima Crne Gore koje nose Njegoševo ime. Detaljnije vidjeti u Facebook grupi „Njegoševa ulica“ – <https://www.facebook.com/groups/820775188329184>, kao i na linku <https://montenegrina.net/njegoseva-ulica-me/> (pristupljeno 3. 4. 2024), te portalu samog projekta (<https://www.njegoseva.me>), koji je doduše trenutno van funkcije.

³ Svi navedeni podaci dobijeni su od Gordane Ražnatović, arhitektice-konzervatorke.

⁴ Posebnu zahvalnost dugujemo Miroslavu Miru Luketiću na podijeljenim sjećanjima, obilju korisnih podataka i potpori za ovo istraživanje.

⁵ Od najranijeg djetinjstva, s djedom po majčinoj strani, Ilijom Zecom (1928–2008), koji je živio u blizini Gospoštine, autor je doživljavao svoja prva iskustva šetnji po Starom gradu.

GRAD (KAO) TEKST

U knjizi *Grad kao tekst* (2013) antropolog Srđan Radović zapisuje da se za grad može reći da posjeduje „kvalitete tekstualnosti“, te da ga možemo „posmatrati kao konstelaciju znakova i simbola, ili kao vrstu jezika, sistem hijeroglifa“, odnosno kao „simbolički poligon na kojem politika sprovodi zahvate kulturne i simboličke adaptacije u skladu sa političkim i/ili nacionalnim imaginarijem; na taj način, grad se može posmatrati u komunikacijskom ključu, kao tekst, poruka sa relativno nezavisnom egzistencijom, sačinjena od kombinacije znakova koji u interakciji sa primaocima poruke stvaraju različita značenja“ (Radović 2013: 11). Autor dalje ističe da grad kao tekst predstavlja „arenu diskursa i praksi u kojoj se kulture neprestano reprodukuju i transformišu“, dok se pitanje upotrebe teksta grada i kreiranje krajolika ogleda u načinima na koje „grad kao simbol osnažuje ili stvara značenja vezana za političku sferu i kolektivne identitete“ (Radović 2013: 12). Ukazuje se i na perspektive drugih istraživača koji određuju sintagmu *grad kao tekst* u smislu konglomerata znakova koji se pišu, brišu i reinstaliraju, sačinjenih od postojećih vidljivih markera u prostornom okruženju, sjećanja i slika prošlih vremena, odnosno „kao sistema znakova koji zvaničnu istoriju i identitet transferišu u semiosferu grada“, koju primarno čine nazivi ulica i druga imenovanja u javnom prostoru, a koji predstavljaju „reprezentacije prošlosti i preovlađujućeg sistema vrednosti u društvu, čime oni sačinjavaju važnu komponentu službenih kultura“ (Radović 2013: 12). U tom ključu pokušaćemo da posmatramo budvanski Stari grad u redovima koji slijede.

TEKSTOVI O GRADU

Budva je prisutna u najrazličitijim zapisima još od klasičnih vremena, jer je bila poznata Sofoklu, Pseudo-Skilaksu, Filonu iz Biblosa, Ptolemeju, Po-

jtingeru, Pliniju, Ravenatu, Stefanu Vizantincu i drugim antičkim grčkim, rimskim i srednjovjekovnim piscima (Marković 2006: 274). Zahvaljujući njima, ostala je zabilježena kao jedan od, očigledno značajnih, urbanih centara Starog svijeta. Ovi rani izvori svjedoče o postojanju Budve najkasnije od V vijeka s. e., a moguće i ranije, što su potkrijepili i materijalni dokazi, otkriveni slučajno koncem tridesetih godina XX vijeka u vidu arheoloških nalaza iz ilirsko-helenističke i rimske nekropole.⁶ Tom prilikom kopani su temelji za „Avalu“, prvi moderni hotel u gradu, podignut na Brijegu od Budve,⁷ pred Starim gradom, gdje prvo „zapuca“ pogled kada se iz grada izađe njegovom glavnom ulicom kroz Velja vrata.

Saznanja o vremenu nastanka, drevnosti i društvenom značaju Budve u antici i srednjem vijeku proširivana

⁶ O ovim otkrićima pisali su krajem tridesetih i početkom četrdesetih Petar Šerović, Mihovil Abramić, Jozo Petrović, Jakša Kušan i drugi, a dio njihovih tekstova sabran je u publikaciji *Radovi o antičkoj Budvi 1938–1940*. (Medin [pripr.] 2018). Koristan pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja antičke Budve možemo čitati i kod Milijana Dimitrijevića (Димитријевић 2016: 199–200), te Čedomira Markovića (Marković 2006).

⁷ Novi naziv ovog kraja, prilično bizaran, Ričardova glava, reflektuje sjećanje na američkog glumca Ričarda Vidmarka (1914–2008), koji je početkom šezdesetih boravio u Budvi snimajući scene za igrani film *Dugi brodovi* (*The Long Ships*, 1964). Stariji Budvani pamte kako je tokom i nakon snimanja filma negativno govorio o Budvi, Jugoslaviji i tadašnjem predsjedniku Josipu Brozu Titu. No, uprkos tome (a vjerovatno i ne znajući to), nove su generacije, otprilike od devedesetih, kreirale i počele upotrebljavati ovaj novi toponim (nerijetko smatrajući kako je riječ o njima poznatijem Ričardu Giru), polako brišući iz kolektivnog sjećanja stariji naziv Brijeg od Budve.

Sl. 1. *Antički piloni u Starom gradu*
(<http://montenegrina.net/fokus/anticko-lice-stare-budve>)

su i produbljivana tokom kasnijih sistematskih arheoloških, arhitektonskih i konzervatorskih istraživanja, kao i višegodišnjeg kompleksnog projekta sanacije i obnove grada nakon razornog zemljotresa 15. aprila 1979. godine.⁸ Ova prirodna nepogoda na svaki je način promijenila spoljašnje i unutrašnje konture grada, utičući ne samo na promjenu arhitektonsko-urbanističke slike već i na sociološke i demografske prilike, posebno deopopulaciju starosjedilaca, kao i na cjelokupni život i privredu,

usmjeravajući ga sve više ka komercijalno-turističkim tokovima (Vujović 1990: 117–153).⁹

O materijalnom nasljeđu Budve – graditeljskom i pokretnom, pisano je u nemalom broju monografskih publikacija, zbornika radova, naučnih i stručnih članaka, u raznih prikazima, katalozima izložbi, a budvanska prošlost zastupljena je u više magistarskih radova i doktorskih disertacija.¹⁰ Arheolozi i istoričari, te istoričari

⁸ Cjeloviti pregled saznanja do kojih se tada došlo još uvijek nije dostupan, ali su njegove ključne karakteristike djelimično objavljene (Ковачевић 1996: 28–35). Gordana Ražnatović je aprila 2023. na naučnom simpozijumu o Paštrovićima i Mlečanima predstavila dio rezultata rada sa Mirkom Kovačevićem, rukovodiocem projekta sanacije i obnove Starog grada nakon potresa 1979. godine (Ražnatović 2023).

⁹ O tome je naročito pisao Sreten Vujović, sociolog urbanog prostora, koji je budvanskim prilikama posvetio više svojih radova (Vujović 1990; Vujović 2018).

¹⁰ Popis najvećeg dijela naučne i stručne literature o antičkoj Budvi i njenom nasljeđu objavljen je prije desetak godina (Medin 2015: 209–224), a do 2024. je znatno proširen. U nedavno publikovanom zborniku radova *Antička Budva* (Medin [ur.] 2021) re-

umjetnosti, arhitekta, konzervatori, epigrafičari i drugi, među kojima se naročito izdvajaju Mihovil Abramić (1884–1962), Duje Rendić Miočević (1916–1993), Ljubiša Popović (1927–2013), Jovan Martinović (1935–2022), Mirko Kovačević (1934) i Čedomir Marković (1937), bez dvojbe su zaključili da je naselje na mjestu današnjeg Starog grada iz antičkog perioda staro oko dva i po milenijuma. Određeni arheološki tragovi ostavljaju čak mogućnost da se datovanje pomjeri u još dublju prošlost (Marković 2006: 272–274). Treba spomenuti i to da se mitski osnivač Tebe, feničanski kralj Kadmo i njegova supruga Harmonija, božanskog porijekla, smatraju navodnim osnivačima Budve, prema legendi o kojoj je dosad u više navrata pisano.¹¹

Osim o antičkom, nijesu izostala ni pisanja o kasnijim periodima političkog, društvenog, kulturnog, vjerskog i svakog drugog života Budve, stiješnjene morem na stjenovitom (polu) ostrvu, kao i silama stranih osvajača koji su nastojali da njome ovladaju i u tome, uglavnom, uspijevali. Gradom su, nakon Vizantije, Nemanjića i zetskih gospodara, s manjim prekidima, upravljali Mlečani (1442–1797), pretendovali na njega i Osmanlije (ponajčešće bezuspješno), pa Austrijanci (1797–1806), kratko Rusi i Crnogori (1806–1807), Francuzi (1807–1813), ponovo Crnogorci i Bokelji (1813–1814), te, konačno, čitavo sto-

ljeće Habzburzi (od 1814. do 1918), odnosno dvojna monarhija Austrougarska, uspostavljena kao takva 1867. godine. Nakon Prvog svjetskog rata, na opšte zadovoljstvo najvećeg broja ratom izmučenog stanovništva, Budva je došla pod okrilje prve, iako međunarodno nepriznatne države Južnih Slovena – Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a ubrzo i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevine Jugoslavije).¹² U sastavu Jugoslavije bila je, iako u različitim državnim, teritorijalnim i ideološkim uređenjima, kao i nazivima države, sve do 2006. godine, kada je obnovljena nezavisnost Crne Gore. Administrativno-teritorijalno, Budva je dio istoimene lokalne samouprave (opštine), koja obuhvata areal uz more i u zaleđu – dio Grblja, Maine, Pobore, Brajiće i Paštroviće.

Tokom ranog modernog doba, pa sve do početka XX vijeka, budvanske prilike bilježili su hroničari grada, pa imamo sačuvane zapise istaknutih ličnosti svoga doba, poput plemića don Krsta Ivanovića (1628–1689), Petra Markovića (XVII–XVIII vijek), don Antuna Kojovića (1751–1845) i Pava Mikule (1843–1924). Kako je dio ovih rukopisa preveden i publikovan,¹³ odnosno javno dostupan,¹⁴ njihovom

levantni istraživači iz istorijskih i srodnih disciplina pisali su o brojnim segmentima života ovoga grada u antičko doba, kao i o odnosu savremenika prema antičkoj baštini.

¹¹ O naučnoj analizi ove legende dosad su pisali mnogi, a među posljednjima je i arheolog Adnan Kaljanac u radu objavljenom u zborniku *Antička Budva* 2021. godine. No, bilo je pokušaja i da se osnivanje naselja na prostoru Budve hronološki smjesti u mitsko vrijeme Kadma i Harmonije (Duletić 2010: 17, 60, 121–124), što treba prihvatiti kao pseudonaučna nastojanja, jer ne postoje dokazi za nečim takvim.

¹² Koristan pregled političke i vojne istorije novovjekovne Budve pruža Miroslav Luketić u svojoj prvoj knjizi *Budva, Sv. Stefan, Petrovac* (Luketić 1966: 67–100).

¹³ Konkretno, djela don Krsta Ivanovića, don Antuna Kojovića i dio dnevnčkih zapisa Pava Mikule, a od ove (2024) godine, prevedena je i objavljena i treća knjiga Ivanovićevih *Anala Budve*.

¹⁴ Projekat naziva „Digitalna biblioteka“ JU Narodna biblioteka Budva pokrenut je 2018, a u dijelu „Rukopisi“ nalaze se skenovi fragmenata pisane građe Ivanovića i Kojovića. Biblioteka je digitalizaciju pokrenula „da bi izabrane dijelove svog fonda i drugu zavičajnu građu pružila na uvid i korišćenje širokom krugu publike. Uz pomoć novih tehnologija Biblioteka

analizom moguće je izvršiti bližu rekonstrukciju segmenata javnog i privatnog života grada kroz vrijeme. Nekadašnji gradonačelnik i javni poslanik Marko Anzulović (1876–1957) od 1902. do 1938. fotografisao je svoj rodni grad oko dvije stotine puta, stvarajući time jednu od najobimnijih vizuelnih kolekcija predratne Budve.¹⁵

Mnogi savremeni hroničari, istraživači, književnici, publicisti, putopisci, novinari i drugi ostavili su o Budvi (doduše, ne i o Glavnoj ulici) značajnog pisanog traga, kako naučnog, tako i u dokumentarnim, popularnim, umjetničkim i ostalim formama, pa bi sveukupna bibliografija o gradu, koju on neminovno zaslužuje, zasigurno bila vanredno obimna.¹⁶

je prekoračila granice svog fizičkog prostora i iskoristila njihove prednosti da na jednom mjestu okupi dokumente koji su u stvarnosti skrajnuti na policama ili rasuti po raznim zemljama i kolekcijama“, navedeno je u obrazloženju (<https://digital.nbhd.me>; pristupljeno 13. 8. 2024). Dio *Ljetopisa Budve* iz 1650., autora don Krsta Ivanovića, koji je ranije preveden, naučno proučen i objavljen, digitalno je dostupan i na portalu *Montenegrina* (https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm; pristupljeno 13. 8. 2024).

¹⁵ Anzulovićeve fotografije čuva porodica njegove unuke, Svjetlane Čukvas, rođ. Anzulović, iz Budve, zahvaljujući kojoj su arhitekta Slobodan Mitrović i fotograf Lazar Pejović ljeta 2022. napravili izložbu „Foto hronika Marka Anzulovića – Budva u osvit XX vijeka (1902–1938)“, a naredne godine snimljen je i dokumentarni film „Anzulovići“. Izložba je realizovana u produkciji JU Grad teatar Budva (Mitrović 2022: 1–3).

¹⁶ U digitalnoj bibliotečkoj bazi crnogorskog COBISS-a, kada se upiše riječ „Budva“, ponudi se preko 2.600 bibliografskih jedinica: u pitanju je najrazličitija knjižna i neknjižna građa o Budvi, ali i ona čiji su izdavači s te teritorije (<https://plus.cg.cobiss.net/opac7/bib/search?q=budva&db=co->

Brojnošću, raznovrsnošću i značajem objavljenih radova izdvaja se bogati opus spomenutog Miroslava Lukečića, naročito monografije *Budva, Sv. Stefan, Petrovac* (Lyketić 1966), *Turizam u Budvi: 1918–1941.* (Lyketić 1997) i *Pomenik Paštrovića I* (Lyketić 2000), kao i memoarska proza u djelima *Dedova pričanja i unukove priče* (Luketić 2011) i *Zapisi i pričanja* (Lyketić 2017), te zbirke njegovih radova štampane pred kraj života.

Arheolog Čedomir Marković, rukovodilac arheoloških iskopavanja ilirsko-helenističke i rimske nekropole početkom 80-ih godina, objavio je monografiju o antičkim grobovima (Marković 2012) i seriju naučnih radova o ovoj problematici, ali i uopšte o kulturnim slojevima budvanskog grada na osnovu materijalne zaostavštine u periodu antike.

Nadalje, arhitekta konzervator i profesor Mirko Kovačević, rukovodilac projekta sanacije i obnove Starog grada nakon potresa 1979, potpisuje nekoliko stručnih radova o graditeljskom nasljeđu Budve, a s kolegincima Gordanom Ražnatović priprema i monografiju s objedinjenim podacima o ovom kompleksnom arhitektonsko-konzervatorskom poduhvatu (Ražnatović 2023).

[bib&mat=allmaterials](https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/search?q=budva&db=cobib&mat=allmaterials); pristupljeno 24. 10. 2024). U srbijanskom COBISS-u pronađeno je 2.100 bibliografskih zapisa koji sadrže taj pojam (<https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/search?q=budva&db=cobib&mat=allmaterials>; pristupljeno 24. 10. 2024), ali pretpostavljamo da ima više identičnih jedinica. Dio bibliografskih zapisa o Budvi već je prikazan u *Bibliografiji o Paštrovićima* Milorada T. Milovića (2001). Projekat „Crnogorska bibliografija“ kojim rukovodi i stalno je dopunjuje Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ na Cetinju dragocjen je izvor odakle bi se mogle crpiti informacije za eventualnu bibliografiju Budve, koju bi u budućnosti svakako trebalo uraditi.

Sl. 2. Pogled na Stari grad Budvu
(foto: Dušan Medin, 2022)

Knjiga *Kako je Budva sanjala Mediteran* Božene i Mata Jelušića (1996; 2008), profesorice književnosti i sociologa iz Budve, pripovijeda o društvenoj povijesti grada na osnovu jelovnika njegovih stanovnika i jedinstven je istraživački poduhvat te vrste o budvanskom kontekstu, nastao konsultovanjem sačuvanih recepata i u razgovorima s vremesnim savremenikima, od kojih većina nije više među živima, jer je istraživanje sprovedeno prije više od tri decenije. Sadrži, kao i druge spomenute knjige, brojne fotografije koje prikazuju nekadašnji izgled grada, pa i Glavne ulice.

Istoričarka umjetnosti, takođe rodom iz Budve, Lucija Đurašković, istražujući i pišući o religioznosti, kultovima i sakralnoj baštini grada, proučavala je i marijanski kult koji je ovdje stoljećima bio izražen. Gospa je smatrana zaštitnicom grada, a njoj posvećena nevelika ikona dugo se nalazila u niši s unutrašnje strane iznad Veljih vrata, baš tu gdje počinje Glavna, tj. Njegoševa ulica, odnosno gdje sa završava ako se izlazi iz grada. Stručno-popularne monografije koje je uredila

(*Budva grad kralja Kadma*, 2009; *Budvanska sela: biseri etno-turizma*, 2009. i *Muzej grada Budve: blago Kadmovog grada*, 2013), sa objedinjenim više desetina radova, sadrže obilje korisnih informacija o mnogim segmentima života grada, ali ne i više podataka o sâmoj ulici.

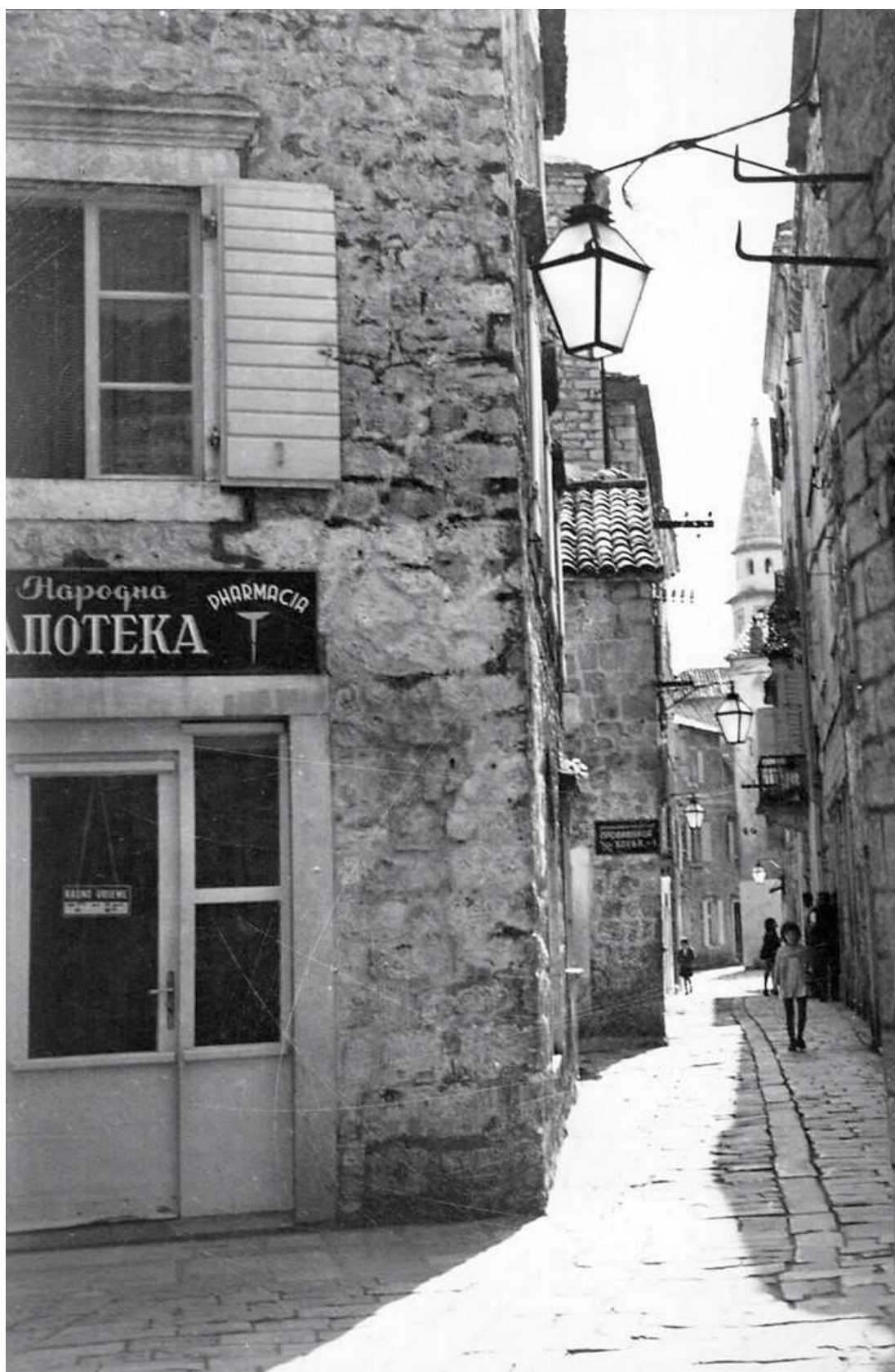
GEOGRAFIJA BUDVE

„Grad Budva, malen po opsegu zidina koje ga okružuju ali velik po ugledu koji uživa zbog svojih vrlina i hrabrosti, smješten je na obali morskoj na položaju jednako plemenitom kao što je i njegova klima koja godi ljudskom zdravlju. More ga okružuje sa svih strana, osim sa zapadne gdje postoji prilaz sa kopna širok 100 koraka. Grad je odasvud opasan zidovima koji su na nekim mjestima veoma slabi usljed laguma i požara, kao što će to izbiti iz detalja opisanih u ovoj hronici“¹⁷ –

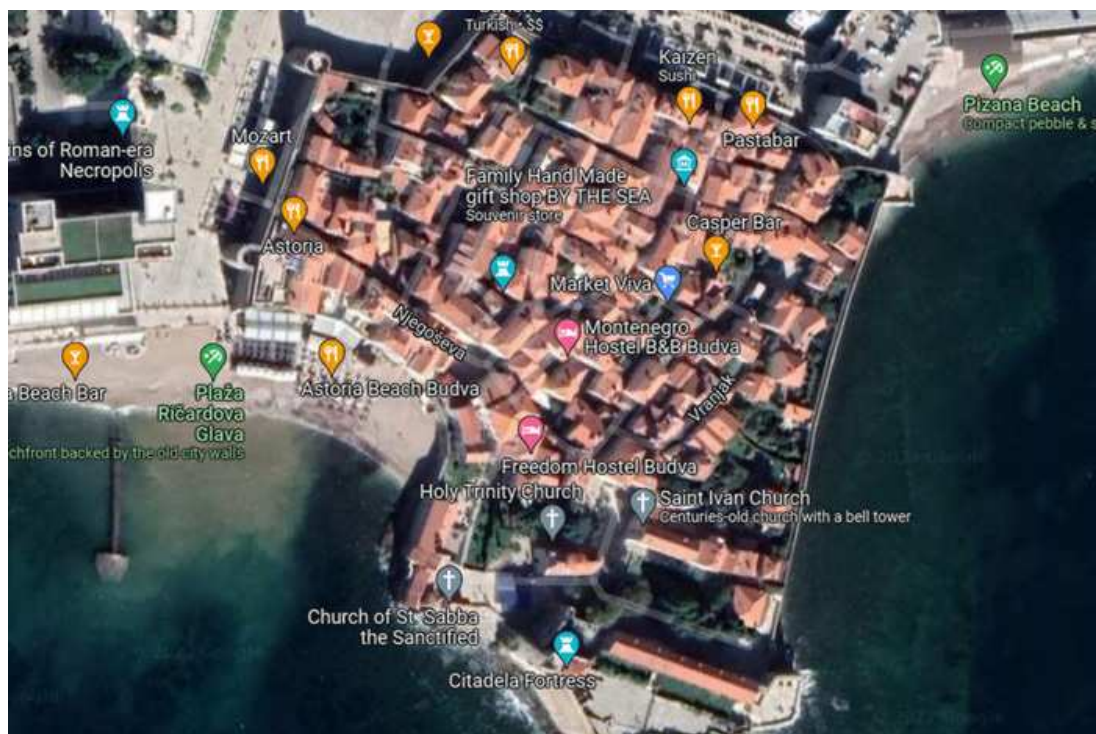
¹⁷ Ivanović, Krsto. „Ljetopis Budve“. *Montenegrina*. https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm (pristupljeno 13. 8. 2024).

Sl. 3. Glavna ulica, Stari grad Budva 30-ih godina XX vijeka
(foto: Ljudevit Grizbah; ljubaznošću Maje Đurić)

Sl. 4. *Glavna ulica, Stari grad Budva, polovina XX vijeka*
(foto: Josip Šuljak?; ljubaznošću Maje Đurić)

Sl. 5. Stari grad Budva, satelitski snimak
(Google Maps, 2024)

napisao je u *Ljetopisu Budve* neke od naupečatljivijih redaka posvećenih svome gradu hroničar don Krsto Ivanović sredinom XVII stoljeća.

Moguće prvobitno ostrvo, a tek kasnije poluostrvo, na kojem je formirano najranije naselje, današnji grad, smješteno je ispod istočnih padina brda Spas i velikim dijelom predstavlja stjenovitu podlogu (Sl. 2). Okružuje ga plitko more, prepuno oblutaka različitih dimenzija i komada arhitekture obrušenih s obližnjih objekata, fragmentovanih pokretnih nalaza i štuta koji su tamo na različite načine tokom dužeg perioda dospjeli.

Dvije plaže nalaze se u neposrednom okruženju Starog grada (Sl. 5), a površina koju vidimo nastala je kasnijim nasipanjem. Veća šljunkovita plaža pozicionirana je jugozapadno i uz dio južnih bedema grada, na mjestu Brijeg od Budve (raniji naziv „Ispod fratara“,¹⁸ dat je zbog blizine nekada-

šnjeg Gospinog benediktinskog, pa franjevačkog samostana s druge strane zidina). Manja pješčana plaža je sjeveroistočno, ka Pizani, odnosno gradskoj luci.

Geografski položaj, prirodno okruženje, čisto more, blaga mediteranska klima i lijepe pješčane plaže u okolini, zajedno s donekle stabilnijim društvenoekonomskim prilikama nakon Prvog, a posebno Drugog svjetskog rata, uslovili su da Budva započne svoj novi život, orijentisan primarno ka turizmu i ugostiteljstvu, djelatnostima tada u povoju, koje će joj donijeti izvjesno blagostanje, atraktivnost, prepoznatljivost, ali i još više

prostoru uz more, „Abacija“, upućuje na postojanje monaha i nekadašnje opatije (ital. *abazia*; Ostojić 1964: 212; Mitrović 2021: 82). Arhitekta Slobodan Mitrović iz Budve ukazao nam je na postojanje lukova s unutrašnje strane gradskih zidina, u današnjim dvorištima privatnih kuća, dovodeći to u potencijalnu vezu s nekadašnjim klaustriima.

¹⁸ Još jedan naziv koji se javlja na ovom

izazova, devastacija i problematičnih posjetilaca, te prilično sladunjav epitet „metropole crnogorskog turizma“. Međutim, i pored brojnih problema i narušenog prirodnog ambijenta, budvanski prostor, priobalje i plaže i dalje plijene svojom ljepotom.

Očaranost budvanskim plažama „doživio“ je i veliki antički tragičar Sofokle (495–406. p. n. e.), makar u literarno uobličenoj storiji o antičkom gradu crnogorskog književnika Miraša Martinovića „Sofokle na budvanskoj plaži“ (Martinović 1999: 22–26), koji u arheološkim zapisima i epigrafici pronalazi stvaralačko nadahtuće. U heleno doba, kada je ovaj čuveni tragičar i pisac *Antigone* zaista znao za Budvu, što je i potvrdio spomenuvši je u svom djelu, grad je vjerovatno bio dio ilirskog svijeta, kasnije helenistički emporion, odnosno stajalište za putnike i trgovce, mjesto za razmjenu robe, ali ne i grčka kolonija, kakve su postojale duž istočne jadranske obale zahvaljujući grčkim kolonistima (Marković 2006: 274–275).

ISTORIJSKI RAZVITAK

Na osnovu arheoloških pronalazaka zaključuje se da je od druge polovine IV vijeka s. e. ovo bio grad „temeljno utvrđen i izgrađen po sistemu grčkih helenističkih gradova – polisa“, u doba rimske vlasti, kada je površinom narastao, *oppidum civium romanorum* – utvrđeni grad rimskih građana (Marković 2006: 342), a nosio je i status municipijuma (Димитријевић 2016: 197).

Strani vladari gradom od XV pa sve do početka XX vijeka (mletački, francuski, austrijski/austrougarski), ali još više oni domaći koji su potom došli (jugoslovenski, pa i aktuelni crnogorski), ostavili su trajna prostorna obilježja na ovoj teritoriji, posebno u domenu vizuelne kulture, posljednjih decenija znatno devastirane ekspanzijom gradnje i urbanističkog haosa, a ponegdje i trajno uništenog prostora i krajolika.

Današnji obuhvat Starog grada predstavlja nasljeđe srednjeg i, još više, novog vijeka, a zidine koje ga okružuju nastale su početkom mletačke uprave, o čemu, pored stilsko-hronoloških atributa, svjedoči i to što su koncipirane za odbranu od vatrenog oružja (Ковачевић 1996: 34), a što se jasno vidi na osnovu njihove strukture, otvora za puške, topove i drugih srodnih arhitektonskih elemenata.

Upravo na osnovu analiziranih pravnistorijskih i socioekonomskih markera iz toga doba, zaključeno je da je Budva morala biti usmjerena samo na sopstveni distrikt, na „žetvu na morској њиви“, jer su tada nestala solila, opustio trg od soli, brogodradnja je prestala..., dok je grad pretvoren prevashodno u granično mjesto za vojsku, u od venecijanske metropole prilično udaljenom *Stato da Màr*, što je ocijenjeno kao višestoljetna prinudna samodovoljnost grada kojem je Venecija tada „ukinula san o Mediteranju“ (Jelušić i Jelušić 2008).

NAJSTARIJI SLOJEVI

Arheolozi smatraju da je upravo na mjestu Starog grada nekada bilo ilirsko, a potom i helenističko i rimsko naselje, o čemu svjedoče nalazi arhitekture pronađeni u spomenutim arheološkim istraživanjima grada osamdesetih godina. „Nema više nikakve sumnje: najstariji ostaci Budve [...] nalaze se na isturenom, južnom delu poluostrva, odnosno danas postojećeg Starog grada u zidinama. Deo najstarijeg masivnog zida – bedema sa kapijom, otkriven je ispod objekta broj 75* i ulice pored njega“ (Ковачевић 1996: 29). Riječ je o tzv. kiklopskim zidovima, nazvanim još i antički piloni (Sl. 1), koji su građeni masivnim bijelim kamenim kvaderima, bez dodatka krečnog maltera, tehnikom lezbijske spojnice, odnosno, „jedan od kvadera, iz donjeg ili gornjeg reda, je zasecan da bi se uklopio sa visinom onog drugog i na taj način red bi menjao visinu“ (Ковачевић 1996: 29). Ovaj lokalitet smješten je oko dva

i po metra ispod nivoa današnje ulice, u novijem privatnom objektu (na tom mjestu godinama je već butik!), baš u Njegoševoj broj 40 (Димитријевић 2016: 200–201),¹⁹ za koji se pretpostavlja da počite iz XIX vijeka.²⁰ Desetak metara južno od ovog bedema pronađeni su ostaci profane zgrade iz helenističkog perioda, datovane tako na osnovu grnčarije otkrivene na podu (Ковачевић 1996: 29). Navedeno dodatno ilustruje značaj ovog dijela grada u prošlosti, za koji se i smatra da je najstariji, zajedno s najjužnijim prostorom oko Citadele, ponekad nazivane i akropola, a gdje su nađeni i ostaci predmeta iz doba helenizma (Marković 2006: 274–275). Iako su više puta arheološki iskopavani dijelovi grada, u pitanju su manje i sporadične površine koje pružaju samo fragmentovanu i dalje nedovoljno jasnu sliku.

ARHITEK(S)TURA GRADA

Od grada kao teksta inkluzivniji je pojam arhitekstura, „koji uz gradsko nazivlje obuvata i fizičke objekte, mesta, spomenike i ostalu urbanu ikonografiju koji grad transformišu u prostor istorijskih sećanja, kulturnog imaginarija i političkih vizija“ (Radović 2013: 12). Svaki je grad, pa i Stari grad Budva, sačinjen od, „skupine znakova (arhitektura, spomenička baština, ulice itd.), pre svega javnih simbola, i kao većina kulturnih/antropoloških tekstova utiče na konstrukciju identiteta ljudi i formiranje i promenu kulturnih vrednosti“ (Radović 2013: 13).

Tako je i u Budvi, koju odlikuje obilje arhitektonskih, spomeničkih, religijskih, umjetničkih i drugih elemenata nasljeđa, kao i znakova i simbola, identitet stanovnika stoljećima bio, posredno ili ne, određivan arhitekturom ovog drevnog primorskog grada. Njegovi korijeni prodiru duboko do antičkih vremena, natopljenih hr-

išćanstvom, naročito marijanskim kultom, višestoljetnom odbrambenom ulogom grada na granici, grada nerijetko na ivici gladi, a danas jednog od najbogatijih crnogorskih gradova, sa snažnim kapitalističkim karakteristikama. Sve to sabijeno je i ugrađeno u identitet ovog grada i njegovih žitelja.

ARHITEKTURA GLAVNE ULICA

Prije Drugog svjetskog rata ulica je u cjelosti popločana kamenim četvrougaonim pločama,²¹ koje su docnije, tokom obnove grada nakon zemljotresa, zamijenjene novim, koje i dalje stoje. Iako nijesmo u mogućnosti da precizno odredimo kada je tačno na njenom mjestu utabana prva trasa, kako je kroz prošlost izgledala i kuda se sve protezala, ipak možemo s izvjesnom vjerovatnoćom pretpostaviti da je formu koju danas ima, kao i raspored kuća koje je okružuju, dobila nakon tzv. Velike trešnje koja je pogodila Dubrovnik i južno primorje 6. aprila 1667. godine.²² Nakon tog zemljotresa, koji je umnogome urušio dotadašnju urbanu strukturu i sliku grada, bilo je neophodno pristupiti njenoj obnovi i izgradnji nove infrastrukture i zdanja, što će uticati i na promjenu izgleda ambijenta ove urbane cjeline.²³

Arhitekti i istoričari arhitekture smatraju da je najveći dio aktuelnih objekata za stanovanje podignut upravo

²¹ Sjećanje svojevremeno dobijeno od Miroslava Luketića, koji je kazivao da je kao dječak posmatrao proces popločavanja.

²² Informacije u ovom poglavlju koje se tiču urbanističkih i arhitektonskih aspekata ulice pretežno su dobijeni od Gordane Ražnatović, arhitektice-konzervatorke, koja je istraživala graditeljsko nasljeđe Starog grada i radila s profesorom Mirkom Kovačevićem na projektu snacije i obnove.

²³ O promjenama kontura primorskih gradova nakon ovog zemljotresa, naročito u Boki Kotorskih, v. Brajović i Koprivica 2021: 63–90.

¹⁹ Detaljnije o ostacima ovog bedema u: Ковачевић 1996: 29, 32; Димитријевић 2016: 201–202.

²⁰ Podatak dobijen od arhitektice-konzervatorke Gordane Ražnatović.

nakon potresa, tvrdeći da je to uočljivo u načinu gradnje (na brzinu, bez dekoracija), te prema vrsti i izgledu građevinskog materijala (kamen vađen iz ruševina pa sekundarno upotrebljavan za gradnju). Mirko Kovačević, arhitekta-konzervator koji je vodio projekat obnove Starog grada nakon posljednjeg zeljotresa (1979), navodi da su objekti iz nešto kasnijih vremena bolje građeni i „stidljivo obeleženi ponekim elementima kasnog baroka“, dok su zgrade druge polovine XIX i XX vijeka velikih dimenzija, s tri do četiri etaže, zbog čega su „narušile sklad male, čovekomerne celine Starog grada“ (Kovačević 1996: 35). S druge strane, ovaj autor zapisuje i da „glavna spomenička vrednost Budve (ako se tako može reći) nisu pojedinačni objekti bogati stilskim elementima (njih je malo bilo), već naprotiv, skladna celina starih zidina, Kastela i specifičnih ambijenata koje su činili objekti više primorsko-ruralnog, a manje primorsko-urbanog karaktera“ (cit. prema: Vujović 1990: 141).

Oko Velike pjacete, smještene s jugozapadne strane Njegoševe ulice, nalaze se starije građevine iz zrelog srednjeg vijeka, s kasnijim doradama, kakvih u ovoj ulici ima desetak. Trg je ranije nazivan i Pjaca od Medina,²⁴ po kućama ove porodice koje ga omeđuju, a od devedesetih je nezvanično prozvan – Trg pjesnika, po istoimenom naslovu književnog programa ljetnjeg festivala „Grad teatar“, koji se odvija na ovom prostoru preko tri decenije. Jedina zelena zona na potezu ove ulice nekada se nalazila na još jednom većem proširenju ove ulice, kod današnjih ugostiteljskih objekata „Jef“ i „El Greco“, gdje je sve do zemljotresa 1979. godine bio zid u visini znatno nižoj od današnjeg, koji je dozidan tokom obnove.²⁵

Budvanske porodice koje su živjele u Glavnoj ulici većinom su bile imuć-

nije od onih iz nekih drugih djelova grada (poput siromašnije i u prošlosti ne tako ugledne Piskare²⁶). Bile su naseljene u zbijenim kamenitim zdanjima s bočnim zidovima koji ih ujedno spajaju i dijele, uglavnom višespratnim i reprezentativnijim (mada, nikada toliko velikim i raskošnim poput kotorskih i dubrovačkih), dok su prostori suterena bili rezervisani za zanatske radionice, *butige*²⁷ ili *konobe*²⁸ (Kovačević 1996: 35). Neke od kuća, na strani suprotnoj od ulice, imale su i unutrašnja dvorišta – avlije, poput npr. kuća porodica Vilović i Rajković.

Većina objekata i dalje ima spratnost kao i stoljećima unazad (p + 1, p + 2 ili p + 3), a svi su podignuti od pritezanog, fino obađenog ili štokovanog kamena, mahom lokalne provenijencije, s fugama od krečnog maltera (Sl. 3 i 4). U prošlosti su spoljni zidovi nekih, iz estetskih i sanitarnohigijenskih razloga, bili premazivani malterom i bojom. Ulicom nakon obnove ponovo dominiraju kamene fasade, s tek ponekom koja je ostala obložena malterom i potom obojena.

Prizemlja građevina imaju jednostavne otvore u obliku vrata zasvedenih „na koljeno“, zatim vrata u vidu jednog arhitektonskog elementa i prozora (dvokrilni sa škurima), a ovičuju ih elementi obrađeni u korčulanskom ili bračkom kamenu (nadvratnici, natprozornici, dovratnici, doprozornici, pragovi, potprozornici). Olučni vijenci su, takođe, jednostavno profilisani, a krovni pokrivači su većinom dvovodni, prekriveni tiglom kanalicom.

Ukrasna kamena plastika na fasadama dominantno je izostala ili nije sa-

²⁴ Naziv i dalje poznat kod mještana Starog grada, a zabilježen i u literaturi (Lipovac Radulović 1997: 227).

²⁵ Prema informacijama dobijenim od Slobodana Mitrovića.

²⁶ Budvani će reći da je porijeklo ovog toponima u uzvika „pis!“, koji se koristi za rastjerivanje mačaka, nekada u velikom broju naseljenih u tom dijelu grada.

²⁷ Radnja, trgovina (Lipovac Radulović 1997: 50).

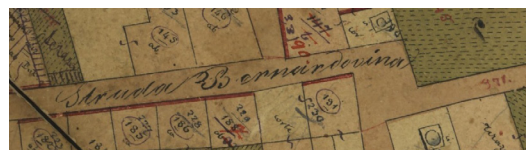
²⁸ Osim uobičajenog značenja konoba/točionica, nekada u značenju prostor za odlaganje stvari, poput magazina, ostave ili podruma (Lipovac Radulović 1997: 149).

Sl. 6. Austrijska mapa Budve, prva polovina XIX vijek
(HR-DAZD-382 Uprava za katastarsku izmjeru (1823–1838))

Sl. 6a. Strada Bernardovina (detalj mape)
(danas Njegoševa ulica)

Sl. 6b. Strada Bernardovina (detalj mape)
(danas ulica Petra I Petrovića)

čuvana, pa su gotovo jedini dekorativni elementi ujedno i oni funkcionalni – okviri vrata i prozora, balustrade, balkoni, osnove balkona, konzole itd., kao i rijetki ornamenti plitkog reljefa, svedene profilacije ili poneka spolija.

Na dva objekta koja stoje jedan nasuprot drugom u Glavnoj ulici, kraj Velike pjacete, u višim zonama prizemlja, uočljive su tri nevelike kamene spolijske. U pitanju su: 1) kružni medaljon sa simbolom Isusa Hrista (hristogram) na kući Radovića, 2) horizontalno položena pravougaona ploča s likovima Isusa i Marije u plitkom reljefu i ukle-

sanom godinom 1586, takođe, na kući Radovića, kao i 3) još jedna pravougaona ploča (moguće nosač prislonjenog luka ili pilastra) s urezanim natpisom RAFAEL DEBGLIA DI ANTIVARI i godinom 1709. na kući Rađenovića. Ovi elementi su objavljeni u novijim publikacijama, ali detaljnija istorijska i stilsko-hornološka analiza još uvijek nije urađena.

HODONIMI ULICE

Najstariji poznati naziv koji se vezuje uz ovu ulicu jeste *Bernardovina*, doku-

mentovan je u arhivskoj građi i u starijoj literaturi.

U antropogeografskoj studiji *Boka* po pa Save Nakicenovića, pisanoj za Srpsku kraljevsku akademiju u Beogradu i objavljenu 1913, zapisano je sljedeće: „U Budvi glavne su ulice: 'Ulica Pizani' i 'Bernardovina', a glavna im je šetnja 'ispod Murava', kako se izlazi od Veljih vrata do Velje vode" (Накићеновић 2012: 403–404).

Naziv *Strada Bernardovina* srećemo i na austrijskoj mapi Budve koja potiče iz prve polovine XIX stoljeća (Sl. 6), a pohranjena je u Državnom arhivu u Zadru²⁹ kao dio Državnog katastra Habzburške monarhije (odnosno Austrogarske od 1867), izrađenog za austrijsku krunsku Kraljevinu Dalmaciju, čiji je Budva bila jedan od najjužnijih djelova. Na njoj se uočava da se ulica nalazi na čestici zemlje br. 964, da je na identičnoj prostornoj lokaciji kao i danas, s napomenom da je jedan objekat uočljiv na poziciji današnje Velike pjacete, dok je zelena površina u blizini (sada ugostiteljski objekti „Jef“ i „El Greco“). Na pitanje šta je etimologija naziva Bernardovine trenutno nismo u prilici da pružimo bliži odgovor, osim eventualno da ukažemo na dva mletačka rektora Budve s imenom Bernardo – Bernardo Baldi (1668–1670) i Bernardo Zorzi (1794–1796) (Martinović 2016: 387). Ne zna se tačno ni do kad se ulica ovako zvala, iako se može pretpostaviti da je naziv zadržan tokom austrijske/austroougarske uprave.

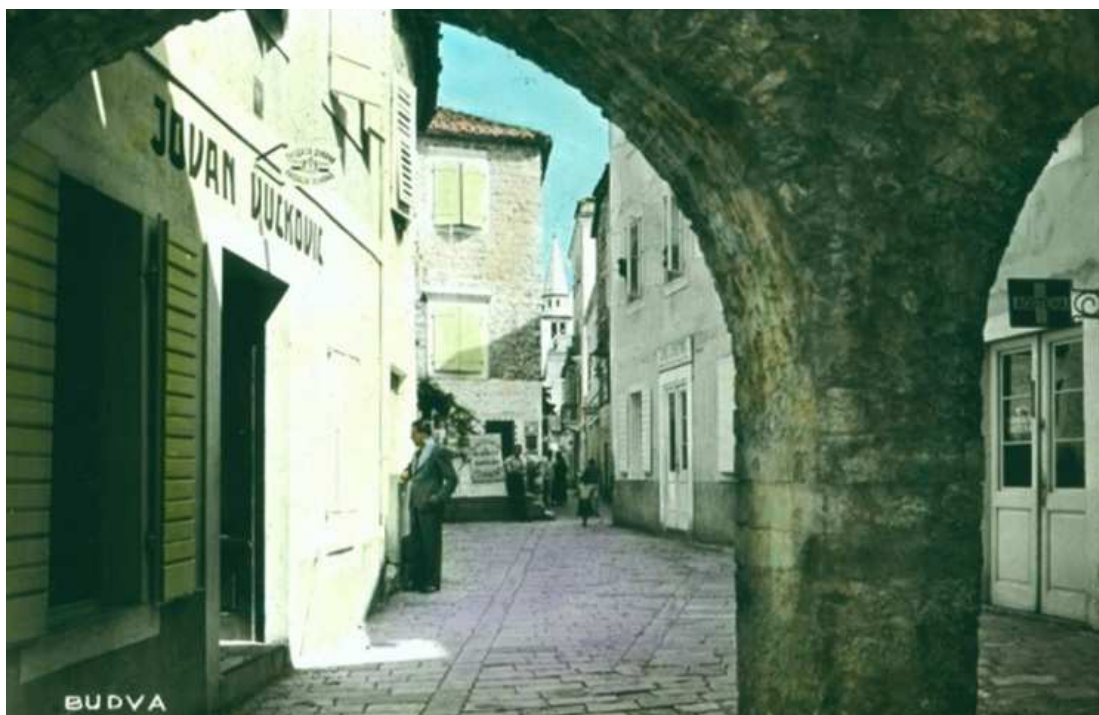
²⁹ HR-DAZD-382 Uprava za katastarsku izmjeru (1823–1838), br. 574. Zahvaljujemo Državnom arhivu u Zadru na dozvoli za reprodukovanje, odnosno objavi arhivske građe – mape. Napominjemo da je dio ove mape prethodno prikazan na str. 9 u projektnoj dokumentaciji *Vrata br. 1 – Glavna gradska vrata / Porta di terra ferma*, koja se odnosi na konzervatorski projekat sanacije gradskih vrata (Projektor d. o. o. Tivat, 2018). Zahvaljujemo Katarini Nikolić Krasan, arhitektici-konzervatorki iz firme Projektor d. o. o. na dostavljenim informacijama.

Međutim, poznato je da ju je lokalna zajednica nazivala – glavnom/Glavnom ulicom, na osnovu najbitnijih obilježja koja su im relevantna u odnosu na nju, a to je da predstavlja centralnu pješačku komunikaciju. Pošto je riječ o ključnoj ulici kroz grad, racionalno ju je bilo ovako i prozvati, a tako je i mnogi Budvani i dalje zovu, dok se oni stariji prisjećaju da su je tako zvali i njihovi preci.³⁰ Ovaj naziv javlja se i u objavljenom zapisu Vojmira Voja Medina iz Budve i njegove ćerke Olge Skroč, koji inače potiče iz septembra/oktobra 1999. godine i otkucan je na pisačkoj mašini.³¹ Riječ je zapravo o tekstu „Napomene“, koji dodatno pojašnjava stihove tužbalice posvećene njihovoj direktnoj pretkinji, Ljubici Ljubi Medin, rođ. Gregović (1860–1928), u prilici tuženja Jane Ot nad njenim odrom u porodičnoj kući. Porodična kuća Medina nalazi se na Velikoj pjaceti, s pogledom na Glavnu ulicu, što se i čita iz zapisa objavljenog na 322. stranici: „Tužbalica uz odar: pokojnica je bila izložena na odru u sobi na drugom katu porodične kuće u Budvi, s prozorima (dva) na Glavnu ulicu, ljeta 1928. god. Umrla je u istoj kući na prvom spratu gdje je imala svoju prostranu sobu na čošku s pogledom na Pjacu i Glavnu ulicu.“

Kako se naziv ulice pojavljuje u izvornom tekstu s velikim slovom G na početku riječi, i to dva puta u istom obliku, time se dodatno argumentuju kazivanja mještana da je ovo bio odomaćeni lokalni hodonim, kao što je kod dijela stanovništva to slučaj i danas (i pored postojanja novog, zvaničnog naziva). Upravo u tom smislu

³⁰ S druge strane, stiče se utisak da je kod gotovo svih članova lokalne zajednice tek djelimično zaživjela upotreba novih hodonima ulica (osim kada je u pitanju zvanično adresiranje, pošta itd., gdje se dosljedno koristi), za razliku od i dalje česte upotrebe starijih/tradicionalnih naziva koji se odnose na određene djelove grada (Piskara, Vranjak, Vrzak, Ispod palama...).

³¹ Tekst je objavljen u *Paštrovskom almanahu II: za 2015. godinu*.

Sl. 7. Glavna ulica, Stari grad Budva 30-ih godina XX vijeka
(foto: Ljudevit Grizbah, ljubaznošću Maje Đurić)

moglo bi se reći da se „osnov za imenovanje uglavnom nalazio u neposrednoj uzročnoj vezi između nosioca naziva urbane jedinice i same te jedinice, te u morfološkim i sličnim mešnim karakteristikama urbane jedinice. Ovaj obrazac može se označiti kao 'tradicija organičnosti' po kojoj su nastajali toponimi u mnogim gradovima toga doba“ (Радовић 2014: 33).

Kao što je već istaknuto, ulica se decenijama već naziva Njegoševa, prema imenu Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851), znamenitog crnogorskog mitropolita, vladara, filozofa i književnika. Na aktuelni naziv ulice podsjećaju i metalne podužne pavougaone pločice, uočljive na više lokacija duž ulice (na krajevima i pri sredini), u zonama između prizemlja i prvog sprata. Nevelike i diskretne, obojene tamnosivim/crnim tonovima, sa četiri šrafa na uglovima koji ploče drže na zidovima, nose kratko NJEGOŠEVA, ispisano (izvučeno/ispupčeno) na njima latiničnim pismom. Ploče nenametljivo stoje okružene brojnim reklamama, natpisima, škurima, klima

uređajima i tendama, skrećući pažnju tek malobrojnim koji će se u njih zagledati i eventualno zapitati kako se ulica kojom hode uopšte zove.

Po kazivanju vremešnijih Starograđana, ovaj naziv ulica je dobila tek nakon Drugog svjetskog rata,³² kada se, kako smatraju, u Budvi pristupilo davanju honodinma gradskim komunikacijama na način na koji se to i u savremeno doba čini, prema istaknutim ličnostima i događajima od značaja za lokalnu, odnosno nacionalnu ili svjetsku istoriju. Promjena naziva ulice od Glavne ka Njegoševoj ukazuje na transformaciju „iz spontanijih organskih sistema u državno orijentisane sisteme koji naglašavaju naciju i istoriju prateći trend preobražaja prirodnog u istorijsko pamćenje“ (Radović 2013: 12).

Stanovnici Starog grada neke djelove ove ulice još uvijek zovu prema porodičnim imenima vlasnika kuće koja se

³² Međutim, bilo je i onih koji su smatrali je da je do ovog imenovanja došlo još nakon Prvog svjetskog rata.

tamo nalazi (npr. kod kuće Rajkovića, Antoniolija, Medina, Radovića, Rađenovića...), što je sasvim razumljivo, jer je u pitanju bliže određenje radi lakše orijentacije u prostoru.

Blizu Trga od crkava, na kraju Njegoševe ulice, nadovezuje se (s njene lijeve/sjeverne strane) još jedna značajna gradska ulica, s imenom njegovog strica – Petra I Petrovića (1748–1830), koja vodi preko Piskare do sjevernih gradskih vrata pokraj Lučke kapetanije.³³ I ona se na spomenutoj austrijskoj karti naziva *Strada Bernardovina* (čestica zemlje br. 971).

ULAZNA KAPIJA

U Njegoševu ulicu dospijeva se prolaskom kroz glavnu gradsku kapiju (zapadnu), koja ima više naziva – Velja vrata, Vrata od Grada, Kopnena vrata, *Porta di terra ferma*.³⁴ Pravougaonog je oblika, oivičena bijelim kamenim gredama – kvaderima. Jovan Martinović donosi podatak da je ulazna kapija u grad naknadno proširena početkom XIX vijeka i opremljena ravnim, neprofilisanim dovratnicima i nadvratnikom (Martinović 2016: 385). Takav izgled vrata su do naših dana zadržala. Međutim, prema starijoj slikovnoj građi i mapama vidi se da je sa spoljašnje strane glavnih vrata nekada postojalo još odbrambenih objekata, kuda je vodio nekadašnji stariji ulaz u grad. Dakle, gradska vrata nijesu oduvijek bila izložena i otvorena ka zaleđu kao što su danas.

Sa spoljnje strane vidi se luneta, otvor starih vrata, ispunjen kamenom i ma-

lterom, u čijem je središtu postavljena četvorougona ploča s plitkim reljefom na kojoj je prikazan grb venecijanskog patricijskog roda *Querini*, sa tri osmokrake zvijezde u gornjem dijelu štita. Arheolog Jovan Martinović, pišući o heraldici u budvanskom Starom gradu, za ovaj primjerak navodi: „Nema nikakve sumnje da je grb postavio jedan od budvanskih rektora baroknog perioda, sasvim sigurno Antonio Querini, koji se pominje kao upravitelj grada 1684. godine“ (Martinović 2016: 385). Na ploči iznad grba uklesan je krilati lav Svetog Marka, simbol Serenisime, koja je ovim područjem gospodarila od sredine XV do kraja XVIII vijeka.

Istraživač arhitektonske baštine grada Budve, arhitekta Mirko Kovačević, o Veljim vratima zapisuje: „Vrata prema kopnu na trasi su glavne saobraćajnice Starog grada koja se, svakako, tu formirala u najstarija vremena kao prilazni put kapiji najstarije Budve. Otvor je, dakle, po svemu sudeći, odavno tu, samo se njegov oblik, verovatno, više puta menjao“ (Kovačević 1996: 35). Debljina zida bedema ovdje iznosi oko dva metra.

S unutrašnje strane kapije nalaze se ostaci stare oružarnice (Sl. 7), mjesta za odlaganje naoružanja prilikom ulaska u grad, od koje se sada vide samo djelovi zidova u višoj zoni i dva kamena luka koja izvire iz nivoa ulice i spajaju kuće s lijeve i desne strane vrata.

Projekat konzervacije i restauracije glavnih gradskih vrata, izrađenih od hrastovog drveta nakon zemljotresa 1979, završen je marta 2019. godine, kada su vraćena na svoje mjesto nakon sprovođenja konzervatorskih mjera.³⁵

³³ Kao i iznad Veljih vrata, devedesetih je iznad ovih vrata, s njihove unutrašnje strane, postavljena mozaička predstava u pravoslavnom ikonografskom maniru s likom Petra I Petrovića, odnosno, Svetog Petra Cetinjskog, koji je dakako imao zasluge u očuvanju mira u gradu u turbulentnim vremenima s početka XIX vijeka.

³⁴ U doslovno prevodu s italijanskog: vrata od čvrste zemlje, odnosno, od kopna.

³⁵ Izvođač radova je firma „Projektor“ d. o. o. iz Tivta, na čelu s Katarinom Nikolić Krasan, arhitekticom-konzervatoricom, a finansijer Opština Budva. Detaljnije na: <https://www.rtbudva.me/vijesti/izvrsena-restauracija-glavnih-starogradskih-vrata/22032> (pristupljeno 10. 4. 2024).

Sl. 8. Spomen-ploča na mjestu nekadašnje krojačke radnje Iva Mikovića „Napredak“ (foto: Dušan Medin, 2024)

Desetak metara sjeverno od glavnih vrata nalazi se još jedan otvor u grad, tzv. romanička vrata, polukružno zasvođena, koja su stoljećima već zazidana. Ovaj zatvoreni ulaz, iako stolpljen s zidinama grada, lako je uočljiv sa spoljašnje strane mletačke fortifikacije i ostaje da svjedoči o nekadašnjem izgledu grada. Moguće da je tu bila i kula sa spoljašnje strane (Ковачевић 1996: 33; Ražnatović 2023).

IKONA NAD VRATIMA

Na samom početku Glavne ulice, s unutrašnje strane Veljih vrata, u zasvođenoj luneti, dugo se nalazila ikona Gospe s Hristom,³⁶ dok je pred njom gorelo kandilo. U skladu sa lokalnim predanjem, ovo kandilo su, navodno 300 godina svake večeri palili

³⁶ Potrebno je istaći da se ovom, kao i mnogih drugim istorijskim umjetničkim djelima iz Budve istraživači uglavnom nijesu opsežnije bavili. Kao godinu njenog nastanka, prema predanju, navodi se 1333. (Ђурашковић 2009: 274), dok je u drugom izvoru uz nju označeno „XIX vijek“ (Влаховић 2017: 506).

članovi stare budvanske građanske porodice Mikula.³⁷

Ova ikona nasilno je uklonjena sa svog drevnog boravišta nedugo nakon Drugog svjetskog rata (1949) i promjena šireg društvenopolitičkog i ideološkog okvira u Jugoslaviji. Stari Budvani pripovijedaju da je tada bačena s Brijega od Budve u more, kao znak raskidanja s religijskim vrijednostima, ali je „oplovila“ oko grada i neočekivano se pojavila na Pizani, gradskoj luci, odakle ju je prihvatio mještанин i odnio u Crkvu Svetog Ivana Krstitelja, gdje se i dalje čuva (Ђурашковић 2009: 274–275).³⁸ Od

³⁷ Zahvalnost na ovom i na mnogim još podacima o negdašnjoj i sadašnjoj Budvi, posebno o Starom gradu, dugujemo Slobodanu Mitroviću, Starograđaninu, arhitekti, istraživaču nasljeđa i publicisti. Na ovom mjestu izražavamo zahvalnost i ostalim Budvanima i Budvankama koji su podijelili svoja znanja s nama.

³⁸ Stara ikona spominje se u kontekstu nekadašnje katedralne Crkve Sv. Ivana Krstitelja, u čijoj se zbirci nalazi, a zbirka je, zbog svojih izuzetnih kulturnih vrijednosti, zaštićena za-

jednog smo mještanina čuli priču da je ikona i prije ovog, posljednjeg, uklanjanja nešto ranije već jednom skinuta i na identičan način oplovila grad.

Ikona je u veoma lošem stanju i nika-da nije vraćena na lokaciju gdje se ranije nalazila. Na njeno je mjesto krajem 90-ih postavljen pravougaoni mozaik s portretom Bogorodice sa Hristom, u istočnohrišćanskom ikonografskom maniru, za razliku od ranije ikone koja je bila zapadne provenijencije, što je izazvalo negodovanje dijela sugrađana, ali bez reakcije nadležnih institucija da se stanje promijeni, iako je Stari grad uveliko bio zaštićeni spomenik kulture, odnosno kulturno dobro, u kojem su sve intervencije u prostoru i na objektima moguće uz strogo poštovanje propisa, konzervatorskih i etičkih standarda.

NASLJEĐE SOCIJALIZMA

Jedna od prvih kuća od Veljih vrata s lijeve/sjeverne strane u Glavnoj ulici bila je mjesto gdje je prije Drugog svjetskog rata radila krojačka radnja „Napredak“, a vodio ju je Ivo Miković, Paštrović rodom s Čelobrda iznad Svetog Stefana. Rođen 1908, sa završenim krojačkim zanatom na Cetinju, došao je u Budvu, gdje osniva radnju sa svojim drugovima. Nедуго затим, učestvuje u organizovanju sindikalnog potreta u Budvi, koji je docnije (1937) pretvodio u Podružnicu mješovitih radnika, a iste godine u njegovom salonu formirana je ćelija Komunističke partije Jugoslavije. Po kapitulaciji države, aktivno je učestvovao u pripremanju Trinajestojulskog ustanka, a borio se i u NOB-u, stradajući u bici kod Pljevalja 1. decembra 1941. godine (Лукетић 2000: 147).

Jednoj ulici u budvanskom Starom gradu dodijeljeno je njegovo ime, a na kući u Starom gradu u kojoj je radio 1964. postavljena je spomen-ploča s natpisom na ćirilici: „Ovdje je, u krojačkoj radnji Napredak, osnovana 1937. godine ćelija KPJ kojom je do 1941. godine rukovodio njen osnivać radnik Ivo Miković.“ (Sl. 8).³⁹ To su jedine tačke grada koje danas podsjećaju na lik i djelo ovog revolucionara, čime se njeni dvoipomilenijumski kulturni slojevi od antike do XX vijeka na svojevrsan način prepliću i zaokružuju.

KUDA IDE NJEGOŠEVA ULICA?

Njegoševu ulicu ili kako god da se zvala, od kad postoji, pohode svi koji se iz bilo kojeg razloga upute u Stari grad. Kroz nju kuća žila ovog grada, cirkulišu ljudi, roba, informacije. Možda tek u naše, savremeno doba u ovoj se ulici, tj. u njenim kućama, tek ponegdje živi tokom cijele godine. Od rezidenata najmanje je Starograđana, a mnogo je više novih vlasnika, zakupaca poslovnih prostora i, ponajviše, turista, pretežno stranaca, koji tu borave uglavnom samo tokom ljetnjeg stađuna, provodeći tada vrijeme u vrelom, zgusnutom, vlažnom i robom i ljudima pretrpanom urbanom jezgru. Osim što ih okružuju drevne zgrade, vjerovatno nijesu ni svjesni prošlosti grada, niti svih onih koji su ovuda hiljadama godina prolazili, živjeli i stvarali, a i kako bi bili kad je nad najstarijim arheološkim nalazišćem, antićkim pilonima, decenijama već butik!? Mnogima vjerovatno ni naziv Njegoševa ulica, ispisan na tamnim metalnim tablama, ako ga i uspiju vidjeti od tendi i reklama, ne znaći mnogo, a upitno je da li se iko uopšte i zapita o njenom imenovanju.

konom kao spomenik kulture (nova nomenklatura: pokrećno kulćurno dobro) rješenjima o stavljanju pod zašćitu broj 08-584/1 od 15. maja 1963. i 08-648/2 od 21. maja 1963. godine (Влаховић 2017: 506).

³⁹ Spomen-ploća je 1966. stavljena pod zašćitu države kao spomenik kulture (novi termin: kulćurno dobro). Prvo-bitna bijela ploća kasnije je, po zemljotresu 1979. i obnovi grada, zamjenjena crnom granitnom.

Prizemne prostorije u koje se ulazi direktno s ulice i dalje su *butige*, nepriступачne svima kao nekad (kada je u njima prodavana roba široke potrošnje namijenjena prije svega žiteljima grada), već samo onima visoke plaćene moći, koji su spremni da odvoje znatne novce u skupim restoranima duž nje, u zlatarama, prodavnicama luksuznog nakita, parfema, firmirane garderobe i obuće. I neki novi ljudi u njima, većinom ne Budvani, niti sa jedne strane kase ili izloga. Tim slikama se, makar za sada, zaokružuje priča o glavnoj ulici Starog budvanskog grada, a u kom smjeru će ići dalji život u njoj, tek ćemo vidjeti.

PRILOG: „ULICOM MOGA GRADA“
– MEMOARSKA PROZA
MIROSLAVA LUKETIĆA⁴⁰

Pokušaću da opišem glavnu, Njegoševu ulicu u kojoj se nalazi i moja rodna kuća. Sa desne strane, odmah do ulaza bio je kiosk koji je držala Marčela Šuljak; u prvoj kući živjela je Marija Vilović sa ocem i majkom, a u prizemlju je bila apoteka Kuzmanović: do nje je kuća moga oca Luke Luketića sa trgovinom mješovite robe. Sa lijeve strane bila je knjižara (danas „Mocart“) koju su držali Vučkovići; do nje je bila radnja časovničara Homena, koji je lijepo svirao na havajskoj gitari, i jedinog fotografa budvanskog – Josipa Šuljaka; zatim kafana, koju je držao Stevo Sudić, pa krojačka radnja „Napredak“ – Iva Miković (sve u kući Mira Antonjolija i gospođe Rožine). Dalje, sa desne strane bila je omanja kuća u vlasništvu porodice Mušure, sa magacinom u prizemlju. Do nje nenaseljena kuća sa piljarskom radnjom u prizemlju, koju je držala Joke; dalje kuća Rajkovića – nova, lijepa kamena kuća koju su imućna braća Niko i Špiro izgradili sa trgovinom u prizemlju:

ovo je bila prva veća predratna investicija u Starom gradu. Do njih je bila kuća Pera Kuljače: u prizemlju je držao brijačku radnju Toni Skutari, a do njega kuća i bife vlasnika Sava Zambelića, poznatog Budvanina, o kome su pričane brojne anegdote, a poznat je bio i po rezanju pršute i slikarskom daru. Sa lijeve strane ulice nalazila se kuća Srzentića i u njoj bife koji je držao Dano Rađenović, zatim kuća Živkovića u kojoj je živjela gospođa Olga, a do nje kuća stare imućne budvanske porodice Iva i Nika Medina – sa trgovinom mješovite robe u prizemlju. Na današnjem Trgu pjesnika, prema moru, Medini su prije rata ogradili novu kuću sa terasama, veoma atraktivni turističko-ugostiteljski objekat, koji je srušen u obnovi poslije zemljotresa. Sa istočne strane trga je kuća Iva Rađenovića – sa trgovinom u prizemlju, a sa sjeverne strane trospratna kuća u kojoj sam pohađao Građansku školu. Dalje, ulicom prema crkvama bila je kuća Mila Rađenovića, a uz nju kuća Marike Gregović, prve budvanske dame, supruge Dušana Gregovića, nekadašnjeg ministra inostranih poslova Crne Gore. U toj kući se okupljala nevelika budvanska intelektualna elita, tu su se kartali i zabavljali. Zatim je bila kuća popa Rađenovića, gdje je živio Rade Zambelić, i do nje crkvena kuća koja je srušena poslije zemljotresa, jer su ispod nje otkrivene rimske terme. Sa lijeve strane od Trga pjesnika prema crkvi, nalazila se kuća Đura Radovića sa prodavnicom i magazinom, zatim kuća Šumića, i na samom Trgu pored zvonika i katoličke crkve, četvoro-spratna stambena kuća, jedna od najvećih u Budvi – kuća Čude (porodica Čude je iz Paštovića – nema više živih potomaka). U njoj je na trećem spratu živio Milorad Perazić, muzičar i lokalni kompozitor – sa ženom Kajem, omiljenom učiteljicom u Budvi.

⁴⁰ Zapis preuzet iz Luketićeve knjige *Dedova pričanja unukove priče*. Budva: Miroslav Luketić, 2011, str. 191–202, kasnije publikovan u knjizi *Zapisi i pričanja*. Budva: JU Narodna biblioteka Budve, 2017, 459–462.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD), 382 Uprava za katastarsku izmjeru (1823–1838).

Literatura

Brajić, Saša. 2006. *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*. Beograd: Plato.

Brajić, Saša i Tatjana Koprivica. 2021. *Vizuelna kultura mediteranske Crne Gore od 15. do 20. vijeka*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Димитријевић, Милијан. 2016. *Утврђена хеленизована насеља на југо-источном Јадрану од 4. века старе ере до римских освајања: Аспекти друштвених и економских промена у палеобалканским заједницама* (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Duletić, Vlado Đ. 2010. *Budva od mita do stvarnosti: studija o razvoju budvan-skog turizma*. Budva: Vlado Đ. Duletić.

Ђурашковић, Луција. 2009. „Култови у старој Будви: Пресвета Богородица и Св. Антун Падовански“. У: Влаховић, Петар (ур.). *Етнологија града у Црној Гори: радови са округлог стола, Подгорица, 16. новембар 2006*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 271–279.

Jelušić, Božena i Mato Jelušić. 2008. *Kako je Budva sanjala Mediteran: istraživanje života grada na osnovu njegovog jelovnika*. Budva: Argonaut.

Ковачевић, М. 1996. „Будва – о градитељској баштини“. У: Калезић, Данило (ур.). *Будва*. Београд: Октоих: КИЗ Култура, 28–35.

Lipovac Radulović, Vesna. 1997. *Romanizmi u Crnoj Gori: Budva i Paštrovići*. Novi Sad: MBM-plas.

Лукетић, Мирослав. 1996. *Будва, Св. Стефан, Петровац*. Цетиње: Обод; Будва: Туристички савез.

Лукетић, Мирослав. 1997. *Туризам у Будви: 1918–1941*. Будва: Мирослав Лукетић.

Лукетић, Мирослав. 2000. *Поменик Паштровића I*. Петровац: Банкада – збор Паштровића.

Luketić, Мирослав. 2017. *Zapisi i pričanja*. Budva: JU Narodna biblioteka Budva.

Luketić, Miroslav i Luka Luketić. 2011. *Đedova pričanja i unukove priče*. Budva: Miroslav Luketić.

Marković, Čedomir. 2006. *Arheologija Crne Gore*. Podgorica: CID.

Martinović, Jovan. 2016. „Datiranje grobova mletačkih rektora u Budvi“. *Паштровски алманах II: за 2015. годину*: 382–390.

Martinović, Miraš. 1999. *Putevi Prevalise*. Podgorica: CID.

Medin, Dušan. 2015. „Prilog bibliografiji o antičkoj Budvi i njenom nasljeđu“. *Nova antička Duklja*, VI. Podgorica, 209–224.

Medin, Dušan (prir.). 2018. *Radovi o antičkoj Budvi: 1938–1940*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.

Medin, Dušan (ur.). 2021. *Antička Budva: zbornik radova s Međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28–30. novembra 2018. godine*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.

Миловић, Милорад. 2001. *Библиографија о Паштровићима*. Петровац на Мору: Одбор за сакупљање историјске грађе о Паштровићима.

Mitrović, Katarina. 2021. *Život u manastiru: benediktinci u Pomorju srpske srednjovekovne države*. Beograd: Evoluta.

Mitrović, Slobodan. 2022. „Marko Anzulović (1876–1957)“. U: *Foto hronika Marka Anzulovića – Budva u osvit XX vijeka (1902–1938)*. Budva: JU Grad teatar, 1–3.

Ostojić, Ivan. 1964. *Benediktinci u Hrvatskoj i u ostalim našim krajevima: sv. 2. Benediktinci u Dalmaciji*. Split: Benediktinski priorat Tkon.

Ot, Jane. 2016. „Tužbalica uz odar Ljubice Ljube Medin, rođ. Gregović, udove Anta Tona Medina Budva, 1928. godine“ (s komentarom Vojmira Voja Medina i Olge Srkoč iz 1999. godine). *Пашировски алманах II: за 2015. годину*: 317–333.

Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Радовић, Срђан. 2014. *Београдски одоними*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Влаховић, Добрила. 2017. „Заштита и очување културно-историјских вриједности два значајна сакрална објекта са територије Пашировића и Будве (конзерваторски приступи на примјерима покретног фонда)“. *Пашировски алманах III: за 2016. годину*. Свети Стефан – Петровац, 487–515.

Vrata br. 1 – Glavna gradska vrata / Porta di terra ferma (konzervatorski projekat sanacije gradskih vrata). Tivat: Projektor d. o. o. 2018.

Vujović, Sreten. 1990. *Ljudi i gradovi*. Budva: Mediteran; Beograd: Filozofski fakultet.

Vujović, Sreten. 2018. *Transformacija crnogorskih gradova: 1990–2018*. Podgorica: Matica crnogorska.

Internet izvori

„Budvanostalgijari“. Facebook. <https://www.facebook.com/groups/820775188329184> (pristupljeno 8. 8. 2024).

COBISS.CG. https://plus.cobiss.net/cobiss/cg/cnr_latn/bib/search?q=budva&db=cobib&mat=allmaterials (pristupljeno 24. 10. 2024).

COBISS.SR. <https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/search?q=budva&db=cobib&mat=allmaterials> (pristupljeno 24. 10. 2024).

Digitalna kolekcija Narodne biblioteke Budva. <https://digital.nbbd.me> (pristupljeno 13. 8. 2024).

Ivanović, Krsto. „Ljetopis Budve“. *Montenegrina*. https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm (pristupljeno 13. 8. 2024).

„Izvršena restauracija glavnih starogradskih vrata“. *Portal RTV Budva*. <https://www.rtvbudva.me/vijesti/izvrsena-restauracija-glavnih-starogradskih-vrata/22032> (pristupljeno 10. 4. 2024).

„Njegoševa ulica“. *Montenegrina*. <https://montenegrina.net/njegoseva-ulica-me/> (pristupljeno 3. 4. 2024).

Ražnatović, Gordana. 2023. „Arhitektonsko nasleđe Starog grada Budve s osvrtom na mletački period“. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=gMpiZadFdak> (pristupljeno 10. 4. 2024).

THE OLD TOWN OF BUDVA AND ITS GLAVNA (NJEGOŠEVA) STREET THROUGH THE AGES

Abstract: Every city can be viewed as a dynamic system of signs and symbols, akin to a text or even a specific language, functioning as a communication system of messages that generate various meanings. In this context, a city can become a symbolic space where cultural and social interventions are carried out in line with certain socio-political tendencies. This perspective will be applied to the Old Town of Budva and its Main Street, now known as Njegoševa Street, tracing its evolution through time to the present day. This is the most famous and frequently traversed pedestrian passage, the longest and widest street connecting two key points of the city: the main entrance at Velja Vrata (City Gate) and the central square (Square of Churches), passing by the Great Piazzetta, best known for its literary events ("Poets' Square"). Through a series of short stories about this city and its main street, an attempt will be made to examine Budva as a text, exploring its key characteristics, social and cultural history, and the development of the old town through the centuries. Given that the fate of the entire city has historically unfolded along this street, Njegoševa Street today seems to be the true reflection of Budva's Old Town and all its attributes.

Keywords: city, text, Budva, Old Town, Glavna/Njegoševa Street, Velja Vrata, archaeological findings, coastal architecture, urban anthropology, honyms.

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Developement “Bauo”*
Krš Medinski 1, 85300 Petrovac na Moru, Crna Gora | *Montenegro*
www.kontekstikulture.me | www.bauo.me

Lektura i korektura | *Language Editing*

Jasmina Bajo

Prevod, lektura i korektura (engleski) |
Translation and Language Editing (English)

Milica Stanić Radonjić

Dizajn i prelom | *Design and Layout*

MM Digital d. o. o., Budva

Štampa | *Printed by*

Golbi, Podgorica

Tiraž | *Circulation*

200

CIP – Каталогизacija у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
ISSN 3027-4222
COBISS.CG-ID 27838724

Copyright © Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, 2024.

